

új institutiókkal Eötvös neve elválaszthatatlanul összeforrt. Szóban és írásban harczolt az eszmékért, melyek ma már politikai és nyilvános életünk közkinceseivé lettek. Ide vágó egyik jeles munkáját akartam e sorokkal az emlékezetbe visszaidézni s ezzel a hála és a kegyelet egy kis levelét tüzni a babérkoszoruba, mely Eötvös halántékait környezi. Olyan kor fia volt, mely gazdag volt fenkölt szellemü, lángeszü férfiakban. Őt egyikök sem haladta meg s midőn meghalt, nem akadt senki, a ki pótolná.

Acsády Ignác.

A vallásos eszme fejlődése a régi hébereknél.

(Kulturtörténeti vázlat.)

Hajnallik valahára a héber régiség homályfedte tere fölött. Több nemzedék tudósainak szorgalmas munkálata lassankint követ követ után hódított meg a tudományos ismeret számára ezen épületből, mely mióta fennáll, mindenki előtt feltárta ugyan kapuit, de melyet tudományosan megismerni nem adatott még akkor, midőn a legtöbb ember, ki vele foglalkozott, egyéb úton akart megismeréséhez jutni, mint azon úton, melyen haladva a tudományos bírálat az egyedüli szövétnek, mely célhoz vezet.

Az ismeretek, melyek a héber történelem és régiség terén mint bizonyos eredmények jutalmazták a tudósok verejtékét, elég érettek arra nézve, hogy utat találjanak a művelt közönség tudatába, sőt csakis azáltal fogják megmutatni, hogy érdemesek voltak derék munkások ernyedetlen szorgalmára, ha bennük a művelt közönség érdeke is részesül. Mert meddők és terméketlenek maradnak a tudományos kutatás eredményei, ha kikerülnek sajátképeni rendeltetésüket, azaz ha nem sorakoznak azon meggyőződések közé, melyek a művelt ember tudatát kiegészítik, és benne mint alkotó elemek foglalnak helyet.

Főképen ezen érdek lebegett szemem előtt, midőn elhatároztam, hogy ezen lapokban vázoljam a héber kulturtörténetének legérdekesebb fejezetét rövid áttekintésében, és választásomban az a meggyőződés vezérelt, hogy azon művelt közönségre nézve, melyhez ezen „Évkönyv“ fordul, még különös fontossággal kell birnia annak a fejlődési menetnek, mely in nuce magában foglalja mindazon factorokat, melyeknek egymás elleni küzdelme, majd pedig békés együttthatása, kijelölte azt az utat, melyen a vallásalakulás későbbi fokai haladtak. Ezen vallásalakulás elejétől fogva le a későbbi időkig csupa küzdelemnek

eredménye, és e küzdelmek visszanyúlnak ama régi időkbe, melyekben legelőször tüntek elő azon különféle irányzatok, melyek más-más alakban és más-más nevezetek alatt mindig újból s újból feléledtek, hogy folytassák a régi tusát. A tusa már régóta elnémult. Modern utánhatásai alig érdemlik meg, hogy párhuzamba tegye az ember azon küzdelmekkel, melyeket a régi korban az eszmény képviselői vívtak a forma erkölestelen bálványozói ellen. De annál fontosabb, hogy számot adjunk magunknak arról, mily irányban folytak e küzdelmek akkor, midőn az eszményiesség legelőször törekedett felszabadulni az ajakszenesség és a hypokrizis nyúge alól. Talán ezen szempontból sem lesz haszontalan a következő pár lap.

* * *

A régi héber társadalom szellemi élete egyik korszakában sem tünteti elénk a megállapodott viszonyok zavartalan nyugalmát, hanem a legkülönbözőbb eszmeáramlatok szakadatlan hullámmását mutatja fel. Még azon korszaknak, melylyel czikkünk foglalkozik, végén sem fogunk találkozni azon csendes egyensulylyal, mely a harczó elemek pihenését jellemzi; az egyensuly még ott is csak látszólagos; valójában ott is folyóban van egy processus.

Melyek ezen küzdő eszmék?

Legjobban fogjuk megérthetni azokat, ha megnézzük a társadalom azon különböző köreit, melyek amaz eszméket, részint a meggyőződés egész szent hevével, részint azon buzgalommal, melyet az önfentartás életkérdése szokott önteni az érdeklettek lelkeibe, képviselték.

Több ily eszmeáramlatot és azoknak megfelelő társadalmi köröket lehet megkülönböztetni. A fejlést megnyitja az idegen népek befolyása a szellemi életre; majd saját lábán kezd a nép indulni és akkor kezdődik a különféle áramlatok sajátképeni harca, ott van először a pap-ság, ott vannak másodsor a próféták, ott végre a bölcsék (kôhanîm, nebhî'im, chakhâmîm). Nézzük meg közelebbről a vallásfejlődés ezen szétágozó elemeit.

A héber nép, midőn Kanaánba bevonult és ott állandó lakhelyeket küzdött ki a maga számára, sokkal gyorsabban lépte át a választófalat, mely a nomád életmód és a földmivelő élet között áll fenn, mint ez a népek fejlődése történetében egyébütt szokott történni. Az Egyiptomból kivonuló nép ugyanis meg akart maradni nomád életmódja mellett. Pusztaságról pusztaságra vándorolván, hogy legelőt keressen nyájai számára, igen közömbös volt számára a Jardén folyam

cultivált partja és inkább annak pusztai részét kereste fel. A Jardénnak pedig jobb partja még mai napig is a nomád élet színpadja, mely elkezdve az Euphrates partjaitól egészen a Serrâ hegységig folytatódik. A nomád törzsek életmódja nagyon conservatív valami. Évszázadokon, sőt évezredekken keresztül ugyanazon téren ugyanazon törzsek élnek, felváltva egymással szövetkezve a közös ellenség ellen, vagy egymás ellen küzdve a legkicsiszzerűbb okoknál és ürügyeknél fogva. Egy újdónat új törzs csak igen nehezen bírná magát közöttük fenntartani és így nem csodálhatni, hogy a héberek a Jardén jobb partján elterülő sivatagokon keresztül folytonos harcok között mindig észak felé vonulván, végre önfentartásuk lehetetlenségét belátva, arra határozták el magukat, hogy a Jardén folyamon átkelve a városokban próbálják meg szerencséjüket. Ehhez még egy körülmény járult. Minél inkább jutott ugyanis a nomád nép észak felé, annál közelebb jött az akkoriban már nagyhatalmu északi birodalom határaihoz, mely megakasztá tova nyomulását. A birodalmak, tudni illik, nem hagyták soha sem figyelmen kívül a birodalmukkal határos sivatagot és sokat foglalkoztak az ott kóborló és hébe-korba nyugtalankodó nomád törzsek alávetésével; így volt ez a legrégebb időkben és hogy így maradt ez mai napig, arról meggyőződhetik mindenki, ha tekintetbe veszi egy részről a török hatalom folytonos küzdelmeit a beduinokkal Szyriában, Palaesztinában s Arábiában, más részről a francia kormánynak szüntelen bajlódását az ugynevezett k a b y l o k k a l az északafrikai birtokukat körülvevő pusztaságban. Historice teljesen igazolható megjegyzése ennél fogva Manethonnak, kit Flavius Josephus idéz, hogy „az asszyrok birodalmától való félelemből — mert övék volt akkor Ázsiában a hatalom — a mostan Judáának nevezett országban a héberek várost építettek stb.“

Itt kezdődik a héber nép életében az a nevezetes fordulópont: a nomád élet odahagyása és a városi életmód választása. A Jardén folyamán való átkelés jelzi ezt a nevezetes fordulópontot. Ez a folyam határvonalat képez két társadalmi kulturfok között a legrégebb időktől napjainkig. Magam tapasztalásából mondhatom, hogy a ki bebarangolja ezt az emlékezetes vidéket, és Jeruzsálem felől közeledik a Jardén azon részéhez, hol ezen elhanyagolt folyam a Holt-tengerbe ömlik, majd pedig átkel a tulsó partra, hol a hajdani Moáb területén a beduin seikh becsületére bizza életét és egészségét, az szellemében egy pár óra alatt átéli az emberi nem fejlődésének két nevezetes fokát. De a nomád élet ragályos valami. Az ember megszereti és szívesen felejt el érte azt a kényelmet, melyet neki a városi élet nyújt. Csak a seikhkal kötött szerződésünk pontozatai csábitanak el a természeti heroismus ezen színpadjáról vissza a túloldalra, hol félnapi lovaglás után ismét finomabb

viskók emlékeztetnek arra, hogy az emberiség jó része már évezredek óta felhagyott a kóbor beduin élettel. Ily hangulatban lehettek évezredek előtt Reúbhên és Gád fiai, kik, midőn a városi életre való átmenetnek szükségét a héber nép legnagyobb része felfogta, nem akartak meghajolni a kényszer előtt, hanem ragaszkodtak a Jardên keleti partjának azon részéhez, hol a nomádok paradicsomkertje fekszik, azon kitünő legelővel és gyönyörű erdőségekkel bővelkedő siksághoz, melyről a beduin ember még mai nap is azt mondja: „Járd be a világot kelettől nyugatig: nem találsz oly földet minő Belka.“

De a népnek zöme belenyugodott a kényszerbe, megvált a nomadismustól és áthatolt a túlsó partra, ott a létért küzdve az őslakossággal. De még soká tartott, míg emlékezetéből ki tudta irtani a nomád élet csábító keeseit. A bibliai irodalmon keresztül vonul egy bizonyos hangulat, mely a nomád életnek szenteli rokonszenvét. Az elbeszélésekben a legkedvencebb alakok mint Hebel, Ábrahám, Izsák, Jákób, Dávid pásztorok, ellenfeleik földművelők és vadászok; a városi élet sülyedés — a régi héber monda ez iránt tökéletes őszhangzatban van az araboknak mai napig divó életnézetével és számos más keleti és afrikai nép mondájával. A zsoltárköltő is, midőn istennek gondviselését magasztalja: „Jahve az én pásztorom — ugymond, — nem szükölködöm semmiben; zöldellő pásziton legeltet engem, nyugalmas vizek mellé vezet engem.“ Mintha csak nomád ember mondaná! A nomadismus iránt táplált ezen rokonszenv nem függ össze valami fajbéli lélekállapottal, mint még újabb időben hangsúlyozza v. Hellwald kulturtörténeti munkájában a sémiekre nézve, kik közé a héberek is tartoznak. A sémiekek között ott találjuk a phoenikiakat, a philiszteusokat stb. csupa per excellentiam és a legrégebb idők óta városokban lakó, sőt még kifelé is kolóniákat alapító népeket. A mely nép a nagy tengeren túl távol hazájától városokat és telepítvényeket alapít, annak bizony nincs természetében a nomadicus ösztön! De nem tartozik itt feladatunkhoz, keresni a fent jelzett jelenség lélektani okát; amugy is már tulságosan mély feneket kerítettünk tárgyunknak. Csak annyit vegyünk még tekintetbe, hogy a nomád héberek átmenete a városi életre, a mint mondám, rögtöni, ugyszólván közvetítés nélküli volt, hogy továbbá az utjokban levő országba nem telepedhettek a nélkül, hogy még ne gyűlne bajuk egy régi, bizonyos tekintetben magas kulturával bíró őslakossággal, melyet legyőzni és kiszorítani kellett. Meg is gyűlt vele a bajuk és küzdelmeik soha meg nem szüntek a héber állam teljes megalakulásáig Salamon király alatt, daczára annak, hogy sikerült a héber népnek a lakosság jó része fölött győzedelmeskedni, és e győzedelmek megvetették csiráját egy államnak, mely lassan-lassan rendes politikai organismussá lett.

A kulturtörténetben nem ritkán ismétlődik az a tünemény, hogy

valamely legyőzött nép, mely szellemileg tulszárnyalja a győzött, művelődés tekintetében bekebelezi magába elnyomóit. A hyksosok például, kik elég erősek voltak arra nézve, hogy kiszorítsák a régi egyiptomi hatalmat a Nilus deltájából, nem bírtak önálló kulturát megteremteni az elfoglalt téren, sőt mindenestül elsajátították az egyiptomi szellemet. Ugyanezt látjuk Khinában előbb a X., későbbben ismét a XVII. században. A Khitem dynasztiák uralma épen úgy mint a Mandzsuo ké, mely utóbbi mind máig fennáll Khinában, a meghódított khinai nemzet művelődését volt kénytelen elfogadni és fejleszteni. A német frankok, kik Galliát meghódították és ott a frank birodalmat alapították, nem bírták kiszorítani a Galliában uralkodó római nyelvet, melyet az előttük hódító rómaiak, kik a benszülötteket kultura tekintetében felülmúlták, meghonosítottak; sőt a frankok maguk elveszték Galliában germán nyelvüket és a meghódított nép nyelvét voltak kénytelenek elsajátítani. Hasonlólag a skandináv normannok is, kik a francziáktól legszebb tartományukat elragadták és erő tekintetében tulnyomóknak mutatkoztak, alkalmas példát nyújtanak azon tételre nézve, melyet illusztrálunk. Ámbár külső állapotuk olyan volt, hogy nyelvi önállóságukat megtarthatták volna, — mert egy aránylag kis téren sűrű tömegekben éltek, e téren háborítatlanul uralkodtak és a lakosság többségét képezték — még sem állhattak ellen azon hatalmas befolyásnak, melyet rájuk, vad és tudatlan barbarokra, a meghódított finomabb nemzet minden oldalról gyakorolt és mely őket a műveltebb francziákhoz való simulásra kényszeríté. Így a hódító germanok nemcsak anyanyelvüket veszítették el, hanem a francia nyelvel együtt a francia műveltséget és a megfelelő intézményeket is kénytelenültek átvenni. Sőt mi több, ők maguk voltak azok, kik a legyőzött néptől kölcsönzött nyelvet és művelődési elemeket később Angolországba is átvitték.

Tanulságos példák ezek a héberek viszonyára nézve a legyőzött kananaeusokkal szemben.

Ez utóbbiak azon időben, midőn a héberek által, kik alig kibontakozva a nomád élet primitív feltételeiből, vonultak be az országba, legyőzettek, nem vesztették el egyszersmind művelődésüket és társadalmi intézményeiket a győzők ellenében; nem is veszhették el, mert a győző nép nomád intézményei nem voltak alkalmasak arra, hogy körülvéve egy régóta megállapodott városi kultura által, ezt az élet-halál küzdelemben kiszorítsák.

A kulturtörténetben nagy fontosságú azon jelenség, mely a residuumok neve alatt ismeretes. Valamint a természeti fejlődésben, a legújabb természettudományi iskola kimutatása szerint, a magasabb fejlődési fokba átöröklődik egy-egy ismertető jele az alsóbb foknak, épen úgy áll ez a kulturfejlődésre nézve is, mely különben is minden tekintetben a termé-

szeti törvényeknek szellemi téren való érvényesülését mutatja elénk. A felsőbb kulturfok, midőn meghalad valamely fejletlenebb fokot, nem törlesztheti el végkép ennek összes határozottságait, sőt ezeknek jó része mint a régibb műveltség residuumma tovább folytatja életét, vagy minden közvetítés nélkül az újabb fokkal összefüggő intézmények mellett, vagy pedig ezek értelmében átmódosítva, ezekhez lényegileg alkalmazkodva. Ily kulturresiduum a hébereknél, p. o. a népnek törzsekre való felosztása, oly intézmény, mely a nomád élet társadalmi nézetével függ össze; ilyen a vérboszu szokása, mely hogy a héber criminalis jog legrégebb fejlődési fokát képezi, a héber nyelvből következik, mely a vérrokot kiváltónak (gô'ël) vagy boszulónak (se'êr) nevezi.

De a földművelési élet csak ily residuumokat tûr meg a nomád életből. Egészben véve oly átalakító hatással bír az életre mind vallási, mind pedig társadalmi tekintetben, hogy a vallásos és politikai nézeteket egyenesen ezen átalakulás mértéke szerint oszthatjuk két főrésze. A hol ezen átmenet lassankint s fokozatosan megy végbe, ott a régi nomád institutióknak maga a nép történeti élete organicus történeti fejlődés útján önkényt teremt új formákat. A héberek nem voltak ebben a helyzetben. Mint már ismételve kiemeltük, a városi életre rögtönözve s minden történeti közvetítés nélkül kényszerültek átmenni s ennél fogva a maguk nomadismusa ép oly hirtelen s készületlenül volt szembe állítva azon lassú históriai fejlődés útján létrejött kanaani városi étellel, melylyel vagy megküzdnie, vagy pedig előtte hátrálnia kellett. Megtörtént pedig mind a kettő. A héber nép győzött is, bukott is. Győzött politikailag, mert sikerült neki elfoglalni nagyrészt a régóta ott lakó népek hatalmát; bukott szellemileg, mert nem bírván a kanaanusok ellenében elég szellemi hatálylyal fellépni, kénytelen volt a meghódolt népek szellemi életét, intézményeit elsajátítani. Újabb időben Müller J. G., bázeli tanár, egy munkát szentelt azon thésis bebizonyításának, hogy a héberek Kanaanban való letelepedésük előtt más nyelven beszéltek, mint azon, mely héber nyelvnek neveztetik. Ezen nyelvet Müller szerint a kanaanaeusoktól vették át. Igaz, hogy a héber nyelv magában a bibliában „Kena'an nyelvének“ neveztetik, de ez azon csaknem az identitásig terjedő rokonság végett történt, mely a héberek és egyéb kanaaniták nyelvei között forog fenn. Ha a nem rég felfedezett Mésa-féle diadaloszlop feliratát nézi az ember, úgy könnyen észreveszi, hogy annak szövegét a héber nyelvtan és szótár ismerője fenakadás nélkül megérti és ugyanaz áll az ugynevezett phoenikia nyelven fenmaradt régiségekről is; minél elevenebben él valakiben a héber nyelvérzék, annál kevesebb sületlenségre fog vetemedni azoknak magyarázása alkalmazásával. De a mi a nyelvre nézve nem áll, t. i. hogy a hébereknél csak kölcsönzött jóság volt, az annál inkább áll a vallási s a társadalmi

intézményekre s felfogásokra nézve. A héberek, midőn találkoztak a régi kanaani művelődéssel, csakhamar a rövidebbet huzzák a legyőzött és a velük ugyan össze nem ütköző, de a geographiai szomszédság által reájuk nagyban befolyást gyakorló kanaani népek ellenében. A nomadismussal összefüggő vallásos eszmék és intézmények nem bírták kiállani a küzdelmet a hatalmasabb kanaani vallásfogalmak ellenében és innen van, hogy vallás tekintetében a héberek annyit kölcsönöztek a legyőzött népektől, hogy tökéletesen magukévá tették a kanaani pogányság formáit. Ezen assimilatio annál is könnyebb volt, minthogy a nyelv közössége folytán a héber nép már mintegy magával hozta a kanaani vallásokban előforduló műszavakat és neveket, csakhogy nem mint ilyeneket, hanem még egészen általános jelentéssel felruházva. Ba' al például, ezen phoenikiai istennév, nem volt idegen szó a héberekre nézve, mert nyelvükben annyit jelent mint erős, ur. A kanaanitáknál azonban történeti nyelvfejlés folytán ezen általános jelentés már theologiai használatra korlátozta magát, és istennév lett belőle. Másrészt a héberek is bírtak már egyes elnevezésekkel, melyeket legszívesebben használtak az égi hatalmasságokról, de még nem oly kizárólagossággal, hogy ezen szók emberi lényekről egyáltalán ne alkalmaztathatnának (Él, Előhím, 'Eljön); e szókat is már vallási használatra korlátolva találták a Kanaanban lakó népek között.

Ezen körülmény nagyban elősegítette azt, hogy az amugy is előtérbe toluló kanaani vallási fogalmak és intézmények könnyen áthathassák a héberek szellemi életét. Hogy az így történt, azt mindenki tudja, ki a bibliának történeti könyveibe elfogulatlanul pillant be. A vallási fogalmakkal együtt a kanaani vallási intézmények és szokások is elárasztották a héberek életét és kiszorították azt az egyszerű vallásgyakorlatot, mely a nomád élet fokán képződött. Leginkább áll ez a papi intézményre nézve s a vele összefüggő áldozati kultust illetőleg. A pap vagyis inkább az áldozár egy s ugyanazon névvel bír a hébereknél ép úgy, mint a kanaanaeusoknál: mindkét körben Kôhên. Az áldozati kultusra nézve szerencsénkre fenmaradt többek között különösen két phoenikiai emlék, melyek a phoenikiaiak áldozati ritualéjáról s különösen a papságot illető jutalékokról adnak számot. Az egyik az ugynevezett marseille-i áldozati lajstrom, melyet Marseilleben, hajdanta phoenikiai gyarmatban, fedeztek fel 1845-ben; a másik egy hasontartalmu szöveg, melyet Karthagóban ástak ki s melyről 1861-ben az angol Davis adott számot egy érdekes munkában, mely a karthagói régiségekkel foglalkozik („Carthago and his remains“). A ki ezen szövegemlékeket és az ott kifejtett kultusformát valamint a mögötte lappangó vallásnézetet vizsgálja, az önkénytelten fel fogja ott találni azon áldozati rituale hasonmását, vagy jobban mondva prototyponját, me-

lyet mint a Kanaanban megtelepedett héberek vallásgyakorlatának legfőbb alkatelemét ismerjük.

Nemcsak vallási tekintetben, hanem épen úgy a társadalmi és politikai alakulásra nézve is tapasztaljuk azt a hatalmas túlsúlyt s befolyást, melyet a kanaani kultúra a nomadismusból épen kilépő héberekre gyakorolt. A nomadismus társadalmi constitutiója, mint a dolog természetében fekszik, szorosán családi vagyis inkább törzsi jellegű. A városi élet ezzel semmiképen öszhangzásban nincsen, az általánosabb s magasabb összefüggés szerint való társadalmi formát kíván meg. A phoenikiaiaknál s philisztaeusoknál már régóta meg volt haladva a nomadismussal összefüggő társadalmi rend és helyébe lépett a városi constitutió. A phoenikiaiakról tudjuk, hogy náluk a városi társadalmak élén ugynevezett bírák, vagy mint a latin íróknál találjuk sufet-ek állottak. A bibliai tudósításokból azt vonhatjuk le, hogy miután eleinte a családok s törzsek öregei és főnökei állottak a társadalom élén, a Kanaanban letelepedő héberek legeslegeső kormányzói voltak a sôfetím, bírák. Azt mindenki látja, hogy a héberek új hazájukban való megtelepedésük után legeső főnökeiket ugyanazon névvel nevezték, a melyet a phoenikiaiak használtak mint mûszót, midőn a társadalom fejeiről szólottak. Ha ezen lapokat nyelvészkedő emberek számára irtam volna, úgy bővebben bizonyítottam volna azt a nyelv szempontjából, hogy ezen egybevágó elnevezés directe arra mutat, hogy a héberek, midőn Kanaanban legelőször lépett eléjük a társadalmi alakulás szükségé, a sôfetím intézményével együtt ezen mûszót is a műveltség tekintetében nemcsak reájuk, de a világ egy tetemes részére befolyó szomszédoktól vették át. Régebben Ewald, újabb időben pedig Graetz, a boroszlói rabbi-szeminarium egyik tanára, azon thesist vitatták, hogy a hébereknél a sôfet-ek nem voltak képviselői egy oly határozott institutiónak, mint a sufetek Phoenikiában és hogy ennél fogva a mûszó egybevágósága merő véletlenség. Én e tételt, úgy gondolom elég alapos okoknál fogva, visszautasítandónak tartom és ebbeli nézeteimnek nyilvános kifejezést is adtam egy épen most sajtó alatt levő munkámban (*Der Mythos bei den Hebräern. Untersuchungen zur Mythoswissenschaft und Religionsgeschichte*), mely, úgy vélem, napvilágra kerül, mire e sorok elhagyják a sajtót. E könyvemben megtalálja a művelt olvasó azon okokat, hogy miért tartom a sôfet-eket egy intézmény képviselőinek, és pedig oly intézményének, melyet a héberek a kanaanaeusoktól tanultak el. Talál-e józan ember abban csudálni valót, ha egy nomád nép, mely rögtön városi életnek indul és ezen átmenetre nem készült hosszas történeti fejlődés útján, közvetlenül reája ható régi s nagy művelődéssel összefüggő intézményeket pereputtyostul elsajátít? még akkor is, ha politikailag a győző szerepét viszi a műveltebb szom-

széd népekkel szemben? A fentebb felhozott ó- és középkori példák, mint olvasóim mindnyájan látják, fölötte tanulságosak a héberek történeti átalakulásaira nézve. És hogy a héberek társadalmi tekintetben csakugyan engedtek a szomszéd népek felől reájuk ható befolyásnak és példának, azt magából a bibliából is olvashatjuk. A királyság behozatalát, mely a sófét-ek intézménye után következett, maga a theokratikus történetíró direct kölesönzésnek mutatja be. „Adj nekünk,“ így szól a nép Sámuelhez, „királyt, hogy sófét legyen fölöttünk, valamint minden népek (birnak ily államfővel).“ „Nem irtották ki,“ így szól egy későbbi tanköltő, „a népeket, melyeknek kiirtását Jahve megparancsolta nekik, és vegyültek a népek közé és eltanulták tetteiket.“

Ezzel a királyság idejéhez jutottunk. A héberek szellemi fejlődése ezen korszakkal egyik legnevezetesebb fordulópontjához érkezik. Egy új eszme villanyozza át a társadalmat és új irányba tereli a szellemet. Ezen eszme a nemzeti ségi gondolat volt. Bár mennyire volt ugyanis a héber nép szellemi tekintetben a Kanaanbeli őslakók irányában receptív jellemű, még sem volt lehetséges, hogy keblében ne támadt volna ellentük bizonyos antagonismus. A héber nép a kanaani néprendszerbe mintegy hivatlan vendég ékelődött be és közöttte való politikai állását, a mint azt csak hódítás által víhatta ki, ugy folytonos védháboruk által kellett fentartania, óalmaznia és megerősítenie azt. A kanaani Izrael első történetét csupán csak kisebb-nagyobb háboruk töltik ki, melyet az alig megtelepedett kis nép a kiszorított őslakosság ellen egyrésztől és a fenyegető szomszéd népek ellen másrésztől kényszerült viselni. És mivel a héber népben akkor még meg volt az a nomadicus vonás, hogy nemzeti különlegességének emlékét hiven megőrizze, ugy jellemének ezen vonását, melyet az idegen népek ellen viselt folytonos harcok még mindig megerősítettek és élénkítettek, nem birta elhomályosítani új szellemi életének azon tartalma, melyet az idegentől kölcsönzött; sőt azon visszataszító és kizáró faji és törzsi szellem, mely mint M o m m s e n (Römische Geschichte 5. kiadás. 1. köt. 492. lap) kiemeli, a kanaani népeket jellemzi, a héberekben is még inkább táplálta azon irányt, hogy önmaguk részéről is saját különlegességük kifejtésére és érvényesítésére mindinkább nagyobb súlyt fektessenek. Ezen irány igen élénk kifejezést nyert első sorban a héberek mondájában, mely ezen korszakban azon általános s hogy ugy mondjam, kosmopolitikus jellegből, mely minden mythost jellemez, kivetkőzött és szorosan nemzeti célzatot öltött magára. Még inkább segítette elő ezen szellemi irány kifejlődését a királyság, mely annak egyrésztől politikai, másrésztől vallási jelentőséget kölesönzött. A királyságnak leg-

első képviselői — különösen Dávid és Salamon — foganatosították tudniillik azt a politikai és vallási centralisatiót, mely véget vetett a héber társadalom addigi szakadozottságának. Az állami erős rendszer kifejlődése gyarapította az önérzetet és napfényre hozta az egyéni érték érzetét. Ellentétbe helyezték önmagukat a kanaanaeus elemek ellen és ezen ellentét lehetetlen volt, hogy a vallás terén ne nyerjen kifejezést. A kultusnak és az állami hatalomnak egy helyre, Jeruzsálemre, való központosítása, valamint a politikai hatalom monarchicus kifejlődése megindította a monotheismus megerősülését. Mert kettőt nem szabad e contra nézve tekinteten kívül hagynunk. Először is azt, hogy a polytheisticus vallásforma lényegesen elősegítették az által, hogy egy nép területén számos helységei léteznek a kultusnak; minden egyes helység alkalmat ad egy localis vallásárnyalat kifejtésére, míg a központosított istenszolgálat az imádást mind geographiai, mind pedig a tárgy tekintetében egy egyetlen pont felé vonja. Másodszor azt, hogy a vallásforma alakulása lényeges összefüggésben áll a politikai alkotmány irányával. Minthogy az ember, midőn földöntuli hatalomról szól, ezen hatalmat azon szempont alatt fogja fel, melyet a világi hatalom szemlélete kelt fel benne, csakhogy az isteni hatalomban végnélkülinek szemléli azt, a mit a földi hatalmakban végesnek és korlátoltnak tapasztal: a vallásforma alakulása mintegy képmását tünteti elénk mindenütt a politikai kormányrendszernek. Vannak arisztokratikus, demokratikus, republikanus, absolutisticus stb. vallásformák.* A polytheismus egyik fentartó tényezője a politikai egység hiánya; a politikai központosítást vet a vallásos érzület szétforgácsolásának és az addig különvált kultusokat egy gyupontba egyesíti. A héber nép között a Dávid és Salamon nevei által jelzett korszak az, melyben mindazon tényezők működtek össze, melyek a vallásfejlődésben a monotheisticus irány megerősödését elősegítik. Ezen korszak tehát az, melyben az Előhímgondolat monotheisticus fordulata gyökeret vert a héber társadalomban. Mondottuk már fentebb, hogy az istenségnek ezen elnevezése nem kizárólagosan héber természetű, hanem hogy a héberekkel együtt a kanaanitaék vallási műszava. Nyelvtani alakját tekintve, többesszámú alak (hatalmak) és nyilván polytheisticus használatra mutat vissza. Kettős változáson ment tehát keresztül e vallási műszó használata a hébereknél. Először is a nemzeti eszme ébredése és kifejlődése nemzeti jelleget kölcsönzött neki, és azonkívül másodszor a központosító irány uralkodása monotheisticus értelemmel ruházta fel. Előhím a héberekre nézve megszűnt az lenni, a minek találták a kanaanitaéknál: a héberek egy istenévé lett. De a mig így egy, ha nem is egészen idegen, de leg-

* Ezen contra nézve is bővebben nyilatkoztam fent idézett könyvemnek IX. fejezetében. G.

alább is az idegen népekkel közösen bírt vallási eszme specialiter héber értelmet nyert, és mint ilyen a héberek nemzeti eszméjének tartalmát képezte, addig forma tekintetében megmaradtak a réginél. A papi intézmény, az áldozati ritus nem szűnt meg az egy Előhím tiszteletére, sőt könnyen kimutatható, hogy a kanaanita vallásgyakorlat számos alkatrészei és jellemző sajátlagosságai, melyekről itt bőven nem szólhatunk, szerepeltek a héberek monotheismusának ezen legelső fokán. Szóval az Előhím-gondolat nem vetkőzhetett ki tökéletesen azon kanaani lepelből, mely alatt megfogamzott. Ehhez járult még két körülmény. Az egyik az, hogy politikai tekintetek és kereskedelmi érdekek nem engedték meg a hébereknek a tökéletes elszigetelést és így a kanaanaeismus még mindig tárt ajtókra talált, sőt az udvar házasságok folytán még szorosabb frigyre lépven a szomszédokkal, a kifejlődött monotheisticus irány elég ellensúlyozó elemekre talált kívülről. A második az, hogy a centralisticus iránynak, mely az állami és a vallási életet a birodalom déli részére központosítá, akadtak északon ellenségei, kik az Észak egyenjoguságát tűzvén ki zászlajukra jelszóként, keresztülvitték azt a politikai szakadást, mely méhében hordta a héber állam közel végfeloszlását s bukását. Így minden oldalról, belül és kívül támadtak tényezők, melyek az épen megállapodott elohisticus monotheismust veszélylyel fenyegették, és innen van, hogy az Előhím-hoz fűződő monotheisticus eszme sem a népben, sem pedig a magasabb körökben szilárd alapra nem talált és hogy az, a mit az előbbi korszak történeti fejlődés útján kifejtett, most ismét érvényesült: a kanaani pogányság. Csak egy osztálya volt a népnek, mely az ismét túlsulyra jutó pogányság ellenében hangoztatá büntető szavát és mely intő szózatával bejárta a királyok udvarait s a népnek piaczeit: a próféták. Már ezuttal kell előrebocsátanom azt, a mi később újra fog hangsúlyoztatni, hogy e prófétákat nem szabad összezavarni a prophetismus későbbi képviselőivel, kiknek azok csak előzményét, előkészítő phásisát képezik. Renan ezen prófétákat helyesen nevezi „hommes d'action”-nak a későbbi prófétákkal szemben, kiket „prophètes écrivains”-nek nevez. A prophetismus ezen első képviselői még pusztán az elohisticus monotheismus fokán állanak, a papi intézménynek és az áldozati kultusnak nem ellenségei, ők maguk is áldoznak: de csak az egy Előhímnek akarják az áldozatot bemutatni. Oppositíójuk nem fordul azon vallásgyakorlat ellen, melyet a régibb korszakban a héberek a szomszédoktól vettek át, harczaik csak az Előhímen kívüli istenekre vonatkoznak, melyek újra utat találtak a héberek templomába, a királyok udvarába és a nép lelkiületébe. Ezek ellen küzdenek északon és délen egyaránt.

A kanaanita befolyások újabb győzelme, mely meghiusította azt

az egész erkölcsi és nemzeti hatást, mely a héber Elôhîm-eszme megerősödéséből háramlott a népre, magát az Elôhîm-eszmét visszaterelte a kanaanaeismus medrébe. Eszmék nem léteznek elvontan; értékük és hatásuk mindig azon gyakorlattal tartanak lépést, mely ezen eszmékhez fűződik. Könnyen érthető tehát, ha azt mondjuk, hogy kimerítve volt már minden lelkesedés, melyet a királyság első ideje az Elôhîm-eszméből merített.

Egy új eszmére volt most szükség és ezen új eszmének egy újabb kifejezésre, mely azt magában megtestesítse. Ezen fordulat a királyság második felében lépett elő, egy emlékezetes vallási mozgalom által elősegítve, melynek képviselői a későbbi, a tulajdonképeni próféták voltak. Az eszme a Jahve eszméje volt. Mielőtt róla szólanánk, még csak azt akarom előrebocsátani, hogy ezen későbbi prophetismus képviselői eleven történeti összefüggésben tudták magukat a prophetismus régibb embereivel; sőt a propheticus történetírók saját eszméiket beleviszik ama régibb korba, melyben működésök elődei léptek elő. De mindennek daczára érezték azt, hogy a régibb próféták csak előkészítői a Jahveismus eszméjének, mely csak most jutott tiszta kifejezésre. Még a propheticus körnek legutolsó szószólója is, Maleâkhî, tisztán érzi ezen történeti összefüggést, illetőleg viszonyt, mely a régibb és újabb prophetismus között fenforog. Eliásról, kinek életrajzába a propheticus történetíró mintegy *typice* belerajzolja a próféták szenvedéseit és buzgóságát, de kit nem képzel még a propheticus vallás oly tökéletes felismerőjének, hogy jellemrajzában a hiány nélküli eszményt tüntethetné fel, mondom Eliásról nyilván kimondja Maleâkhî, hogy ő mint „előkészítője küldetett Jahve nagy és hatalmas napjának“.

A prophetismus ezen korszakával egy hatalmas eszmeáramlat előtt állunk. A Jahve-eszme az, melyre gondolok.

Ha azt kérdezitek, mikor született ezen eszme, melynek nagyszerűsége oly nagy és ellentállhatlan hatalmat gyakorolt a kedélyekre, úgy csak azt felelhetjük, hogy támadásának pontos idejét hiába keressük. Mint a Nilus folyamát, melynek oly ellentállhatlan varázserőt tulajdonítanak azok, kiknek bölesője partjain állott, úgy a Jahvegondolatot sem követhetjük legelső kutforrásáig; nem látjuk azt támadni, csak megléve látjuk működni és új szellemi életre gerjeszteni az imádók lelkét. Csak az arabs Alláh vetélkedhetik a Jahveeszme fenségével, mely mégis felülmulja azt annyiban, hogy a Jahve conceptiójára a vallási gondolkodás magaslatán álló szellem lehetett csak képes.

Ha európai nyelveinkre fordítva, azt mondjuk, hogy Jahve: a létező vagy a létesítő, úgy nem közelítettük meg a tartalom azon

gazdagságát, melyet e fogalommal a próféták egybekapcsoltak. Hogy méltassuk azt, akkor előbb szerető szívvvel kell bele mélyednünk azokba, a miket a próféták vele összekötnek. Lefordítsam-e mindazt, mit e fentkölt szellemek róla mondanak? Az összes prófétai irodalmat kellene magyarítva közölnöm, és még akkor is csak bágyadt árnyékát tüntetném elő mindama fénynek, mely Jahve homlokát övedzi a próféták beszédeiben.

Nem képzelek olvasóim között egyet sem, ki nem tudná, mi volt a héber próféták munkaköre és azért bátran mondhatok le bővebb jellemzéséről. Midőn azt mondjuk próféta, nem gondolunk se jósokra, vagyis ugynevezett látókra, a jövődöket s titokban levőket tudókra (chôze, rô'eh) minőket a valóságos prophetismust megelőző korszakban és vele egykorulag is ismerünk a héber történetben, csudatevőkre, kik a természet megszokott törvényes rendjét felforgathatják, bizonyos célra megakasztják, kik oly viszonyok között, midőn a papság rendszerezett intézménynyé, hierarchiává még nem fejlődött volt kivégezték az áldozást Előhím szolgálatában; hanem gondolunk azon férfiakra, kik, midőn a nép, mely az idegenektől átvett Előhím eszmét végkép kiaknázta volt és belőle lelkesedést nem meríthetett már, az eszmének, a lelkesedésnek, az ellankadt nemzetiségnek álltak elő képviselőiként, mint az ideál emberei oly nép között, melynek „tetőtől talpig nincsen ép helye, hanem mindenestől seb; dagadás, kelevény, melyeket sem nem gyógyítottak, sem nem kötöztek, sem olajjal nem lágyítottak,“ melynek „fejedelmei — egyébként Sodomának urai Gomorrha népe között — kicsapongók, orvtársak, mindnyájan szeretik a vesztegetést és hajhászszák a fizetést, az árváknak nem ítélnék, és özvegyeknek ügyére nem hederítenek“, mely „Ziont vérrel építette, Jeruzsálemet gonosztettel“, melynek „fejedelmei a vesztegetés szerint ítélnék, papjai bérért tanítanak, próphétái ezüstért kuruzsolnak“, melynek emberei „a hamiságot vonják a hazugság madzagával és kocsikötéllal a bűnt“, „kik a gonoszt jónak mondják és a jót gonosznak, kik a sötétséget világossággá s a világot sötétséggé változtatják, a keserűt édesnek, az édest keserűnek mondják.“

Ilyen eszmétlenségbe, az erkölcstelenség ezen örvényébe a népet esakis oly intézmény gördítheté, minő a hierarchia volt náluk. A központosított vallás, a formák, az eszméket és belső erkölcsöt nem fejlesztő sőt mindkettőt hátráltató ajakszentesség és gépies kegyesség, mely még a legemelkedettebb lelket is megölheti, a legmelegebb kedélyt is vastag jégkéreggel fagyaszthatja és a legnemesebb szívet is elfásíthatja, fejlődött ottan a hierarchia példájára. Egy oly áldozati kultus, mely a Zion hegyet mészárszéké és templomát, mint Jezsajás, a hierarchia legintenzívebb ellensége, mondja, rablóbarlanggá változtatta.

A próféták felismerték ellenfeleiket, felismerték azon tényezőket, melyek a baj gyökereként életet adtak az erkölcstelenség terebélyes fájának. Ezt a gyökeret akarták kimetszeni, ezt a fát levágni. Ott volt első sorban az a papság és az a vérkultus, mely ellen nemes szenvedélyük egész kiolthatlan fanatismusával fordulnak. De ezzel nincs vége. Az előbbi korszakban feléledt nemzetiségi gondolat szalmatüznök bizonnyult; nem maradt meg e lelkesedésből semmi nemesebb elem, melyhez egy jobb kor fűződhetnék. Mert eltekintve az áldozati intézménytől, melynek gyökerei az idegen népek vallási intézményeibe nyulnak vissza, a nép politikai iránya is olyan volt, mely a nemzetiség gondolatát teljességgel aláasta. Egy parányi nemzet, északról és délről (Assyria és Egyiptom) nagyhatalmak közé ékelve, és maga is hiu nagyhatalmi vágyat táplálván, elegendőt arra, hogy egy parányi, egymás között megszolgált nemzetet, melynek tehetségei nem felelnek meg ily hiúságnak, felemésztszen, — mondom ezen viszonyok folytonosan arra utalták a nép kormányát, hogy a szomszéd nagyhatalmakkal szövetkezzék. Ezen szövetségek között elfeledte ismét a nép azon nemzetiségi indulatot, melyet rövid időre kedélyében fellobbanni láttunk. Az idegenre való szorulás érzete ellankasztá lelkében az önálló egyéniség tudatát. Azonkívül a királyok udvarában folytonosan idegen kanaani szokás honosodott meg, a királyok néha a szomszéd hatalmaknak leányait veszik nőül és ezen nők egy idegen elemet honosítanak meg az udvarban. A kanaanita vallásoknak ismét tért hódítanak a fővárosokban és legyőzik a héber Elôhîm-gondolat hatalmát és hatását a nemzeti életre és nemzeti erkölcsre. Mert az erkölcsi hanyatlás, mint a világtörténelem bizonyítja, a nemzetekben ott kezdődik, midőn a saját szellemükben nyugvó egyéni erők kifejtése helyett egy, habár finomabb, idegen elemet engednek hatni magukra. A nemzeti szellem kifejtésének, habár csak durva alakkal lép is elő, megvan a maga magvassága, a maga zamatja, mely nem engedi veszedelemnek indulni a nemzetet, ha van benne elég tehetsége ahhoz, hogy önmagából kifejleszszen egy folytonos haladást, hogy művelődési eszmékkel párosuljon; de a mint a finomabb idegenszerű modor mázoltatik valamely nép szellemére, mely azt mohón és idegesen kapja fel, elsatnyul még az életrevaló lelki alap is, mely kifejletlenül lappangott. A hatalmas római nemzetnek ott kezdődik elsatnyulása és elcsenevészése, a mint a görög elemnek engedi át a hatalmat a nemzet közlelkére. Igen tanulságos az, a mit a szónok Cicero apja jegyzett meg a hellenizált rómaiakról. Minél többet tud — ugymond az arpinatusi földbirtokos — valamely római ember görögül: annál kevesebbet ér.

A próféták nem voltak kulturtudósok, nem mérlegelték a világ-sorát nagy elvekből kiindulva, a melyeket tapasztalati tanulmányaik-

ból vontak volna le: — de élt bennük meggyőződés és lelkesedés. Igen rossz politikusok voltak, de felülmulhatlan képviselői a nemzetiség eszméjének. Tapasztalt államférfiu nem gáncsolta volna már akkor az idegenekkel való politikai szövetkezést; a héber nép csak így hosszíthatta meg megszámlált óráinak tartamát. A próféták lépten nyomon síkra kelnek ezen szövetkezés ellen, és a nemzet erkölcsi felébredésében találják lételének egyedüli megmentőjét. Jeremiás még a legutolsó órában is „Jahve odahagyásával“ azonosítja az idegennel való szövetkezést. „Minek neked Egyiptomhoz fordulni, hogy a Síchôr (Nilus) vizét igyad, és minek Assúr felé fordulnod, hogy az Euphrates vizét igyad stb.“? (Jeremiás II. 18.) Ők voltak a nemzeti egyéniség leg-tisztább és legeszményiebb képviselői. Minket vallástörténeti szempontból itten különösen csak egy pont érdekel első sorban.

Mindenki tudja, hogy a héber nép isteneszméje a kánoni bibliai irodalomban két egymástól még tisztán megkülömböztethető irányban nyer kifejezést: az egyik az Elôhîm-irány, a másik a Jahve-irány. Mindegyik az isteni eszmét másként fogja fel és másként törekedik azt a nép tanításában érvényesíteni. A Jahve-irány, mely egybeesik a prophetismussal, ellentétbe helyezi magát az Elôhîm-iránynyal és mintegy kerüli az Elôhîm szót használni ott, hol az egy isten tulajdonnevét akarja említeni. Lapozzunk végig a prófétai beszédek gyűjteményén és azon törvénykönyvön, mely leginkább van összhangzásban a própheticus szellemmel, az ugynevezett Deuteronomium könyvén, és látni fogjuk, hogy nem találkozunk Elôhîm-mel mint tulajdonnévvel; mindig csak mint fogalomnév van használva, mint általános elnevezése az istenfogalomnak. „Jahve az én Elôhîmem, a te Elôhîmed, a ti Elôhîmtek, Izrael Elôhîmje“; de így tisztán Elôhîm, mint direct és tökéletesen fôdô megnevezése azon fogalomnak, melyet ők Jahvé-vel fejeztek ki, vajmi ritkán.

Ez tagadólagos és visszautasító viszony a divó istenfogalom ellenében, és elég csodálatos, hogy a bibliakritikai iskola, mely oly nevezetes érdemeket szerzett magának századok óta ezen viszonynak constatalása körül az irodalomban, nem tette fel tüzetesen azon kérdést: hogy honnét és miért húzza a prófétáknál ez Elôhîm istennév a rövidebbet; mi okból lehet annak elhanyagolását részükrôl észrevenni?

Ezen ellentét azonban a próféták vallási és nemzeti álláspontján igen természetes és igen könnyen érthető. Láttuk fennt, hogy az Elôhîm-gondolat a kanaanaeusokkal közös istenfogalom volt. És hogy még nemzeti és monotheisticus módosulása sem volt elég biztos védbástya az idegenszerű ellen, annak következményei mutatkoztak tovafejlésén is, midôn a nemzeti érzület rövid fellobbanása után, a héberített isteni fogalom, szövetkezve a papi institutióhoz, a hierarchiá-

hoz, kifejtette azt az erkölestelen vallásgyakorlatot, mely a hanyatló kanaanaeismust jellemzi. És épen azon körülmény, hogy Előhím eredetileg nem nemzeti hanem a kanaanaeusokkal közösen birt fogalom volt, az fordítottá el az isteni fogalom e kifejezésétől a próféták figyelmét. Mély ellenszenvük az idegenszerű ellen párosulván azon hatalmas vallási és az istenséget sejtő érzettel, az istenséget szerető lélekkel, létet adott a prófétai ingeniumban a Jahvefogalomnak.

Azt mondtuk épen a Jahveismusról, hogy legelőször a próféták ingeniuma által lép be a héberek eszmekörébe. Ez állításunkat mindenki helyeselni fogja, ki az eszméket csak akkor nevezi létezőknek, a midőn mint tényezők lépnek be a művelődés történetébe. Mit jelent egy eszme létezése, mely egyes emberek agyvelejében vagy szívében él csak, de semmi hatálylyal ninesen kifelé? Mondanók-e a villanyos erőről, hogy létezik a természetben, ha nem látnók azt működni mint tényezőt a természet életében? Így a Jahveismus gondolata, mint élő eszme, csak ott kezdi létét, a hol megkezdí hatását a nép életére. Meglehet, én nem akarom kizárni e lehetőséget, hogy tán a próféták előtt (már t. i. azon próféták előtt, kiket mi e néven nevezünk) fel volt ismerve ezen eszme egyesek által, vagy tán egy egész testület által, mint a bibliai exegeták és némely Egyptologusok oly szívesen szokták állítani, midőn a héberek vallását nem a történeti fejlődés szempontja alatt fogván fel, azt az egyiptomi theológiával akarják összefüggésbe hozni.

Akár hogyan álljon a dolog, azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a héber nép általános nemzeti tulajdonává a próféták akarták felemelni a Jahvefogalmat, nem mint metaphysikai isteneszmét, hanem mint moralis eszményképet. És épen abban, hogy bárhol és bármily időben keressük az eszme eredetét, ők voltak azok, kik ezen eszmét nemzeti általános ismeretté akarták tenni, abban áll conceptiójuk nagyszerűsége. Egy titkos ismeretet rejtő és a népet éretlennek és butának tartó és mint ilyet lenéző (mily erkölestelen képzelet!) akár tudós, akár papi kaszt ellenében mily nagynak tűnik élénk egy testület, melynek reményei abban központosulnak, hogy: „Lészen ezután, kiöntöm az én szellememet minden élőre és gyermekeitek és leányaitok prófétákká válnak, és a szolgálókra és szolgálókra is kiöntöm azon napokban az én szellememet“— „És minden gyermekeitek, Jahve tanítványai“— „Mindnyájan megismertek engem, aprajuk nagyjuk, szól Jahve“ stb.

De tévedünk, ha azt hiszszük, hogy a próféták ezért érték a népnél. Papok és kormánynagyok üldözőbe vették a nemzeti eszme nemes ábrándozóit és a próféták legszebb szavai elhangzottak a pusztában. Csak kevés idealista birt felemelkedni a propheticus eszme magaslatáig és áthatni a vallási gyakorlat formáit a Jahveeszme lélekemelő és kedélynemesítő tartalmával.

Midőn az elmaradhatlan katasztrópha beállt és előbb az északi, később a déli birodalom bukott és a győző babyloniaiak szokása szerint a népnek java fogságba hurczoltatott, követték a foglyokat a nemzet leghívebb szerelmesei, a nemzetiségi eszme legtisztább imádói: a jahveisták. Ott találjuk közöttük azt a nagy szellemet, kinek neve nem maradt fenn az utókor számára, de kinek nagy beszédeit, melyek Jezsajás könyvéhez vannak függesztve (a XL. fejezettől fogva), még ma is bámulja minden művelt ember.

A Jahveismus kettős szempontból képezett ellenzéket a létező vallásgyakorlat ellen: nemzeti és erkölcsi szempontból. Egyrészről roszalta az idegenszerűt, a nem tisztán héber elemeket a vallástani felfogásban és ezért hangsúlyozta az Előhím név ellenében, mely nem kizárólagosan héber, a Jahve nevet, mely a héber nép és nyelv kizárólagos birtoka, nevezetesen az áldozati kultust, a papi hierarchia intézményét és mindennek kapcsolatában ellenezte a politikában az idegekkel való szövetekezést az állam fentartása czéljából, roszalta a királyi institutio azon formáját, mely a kanaani nép példájára létesült (Saul), de kiemelé a Dávid-féle theokratikus királyságot és ezen felfogásból kiindulva írta meg az ugynevezett „Sámuel könyvében“ a királyság keletkezését; másrészről súlyt fektetett az ajakszenteskedés és külsőleges ájtatosság ellenében az erkölcsi tökéletességre, a szent életre, a kedély tisztaságára.

Nézzük már most a hatást, melyet előidéztek. A próféták beszédekben eszményeket állítottak fel, a Jahve vallásának eszményét és ezen Jahveismus szellemében való kegyes élet eszményét. Ezen eszmények merő ellentétét képezték mindannak, mi fellépésük idejében a héber társadalomban gyakoroltatott.

Eszmények nem arra valók, hogy a jelenségben keresztülvitelők elé gördülő physikai akadályokra nem ügyelő elvont formulázások szerint megvalósuljanak. Elég ha áthatják a mindennapit és nemesebb alapszint kölesönöznek neki. Ha az eszmények diadalának nevezhetjük azt, midőn maguk felé vonják a társadalom azon jelenségeit, melyek ellenében mintegy ellentétképen állítottak fel, midőn áthatják azokat és kijelölik számukra azt a magas czélt, mely felé kell fejlődésüknek irányulnia, ha ezt — mondom — diadalnak nevezhetjük még akkor is, midőn a jelenség messze hátramarad az eszmény mögött: ugy a Jahve szolgálói fényes diadalt arattak. Ezen diadallal összefüggő tüneményekről bátran elmondhatjuk, hogy a héberrek vallási fejlődésének nemesak legérdekebb, hanem legfontosabb mozzanatát is magukban foglalják.

ticus tan, mely mellett, de mindenesetre a rövidebbet huzva, megfér a törvény: addig a leviticusban a megfordított viszony uralkodik, itt még a chukkâ az alaphang, mely nem zárja ki a próféták Jahveismusát, de mely előtérbe van állítva ez utóbbival szemben. Amaz elég jellemzően mutatja be magát mint dâbhâr (a prófétai tanítás műszava), mint tôrâ. Szakasztott mása ezen viszonynak az, mely magában a későbbi prófétai irodalomban Jeremiás és Ezechiel között forog fenn. A deuteronomium körülbelül codificatiója a Jeremiás irányának, a leviticus ugyanigy áll Ezechiellel viszonyban. Különösen érdekes ezen szempont alatt vizsgálni a fogság utáni próféták könyveit. A művelt olvasóra bizom, hogy hasonlítsa össze Jezsajás első fejezetét Maleâkhî könyvével, és fel fogja azonnal ismerni azt a nevezetes fordulatot, melyet a prophetismus a kettő közötti időszakban megtett. Mindkettőben tisztán él a jahveisticus eszmény, de az előbbi még a harc képviselője, az utóbbi egy új, a propheticus tanok által többé-kevésbé áthatott templommal szemben mondja el tanításait. Amaz üldözi a papi intézményt, roszalja az áldozati kultust; emez erkölcsi eszméssel és az istenségről való tiszta fel fogással akarja azt csak áthatva látni, de eltörlését nem sürgeti.

Ugyanezen fluctuációt még a történeti irodalomban is tapasztalhatjuk. Nézzük meg a prófétai körből eredt királyok könyvét egyrészt és későbbkori chronikák könyvét másrészt. Mindkettőben uralkodik a Jahveismus, de míg amott a prophetismus van előtérbe állítva, úgy az utóbbiban a papi intézménynek, a templomi kultusnak van odaitélve az oroszlánrész.

Már annyi terét vettem igénybe ezen „Évkönyvnek“, hogy ezuttal le kell mondanom arról, miszerint a héber vallás- és társadalmi fejlődés még egy harmadik, nem kevésbé nevezetes tényező természetéről és hatásáról is szólnak: a bölcseségről, kik a papi és prófétai irány között foglalnak helyet, mint mindkettőjük ellenfele. Hagyjuk e pontot ezen „Évkönyv“ jövő évfolyama számára.

*
* * *

Mostan még csak egy szót. Az olvasó jelen történeti vázlatom folytán velem együtt kétségkívül a prófétai mozgalomnak ajándékozta oda rokonszenvét. Ez volt a héber vallástörténet azon tényezője, mely felé a művelt öntudat legszivesebben hajol. Az erkölcsiség tiltakozása a formalismus lélekölő zsarnoksága ellen: ez a vallásfejlődés legjótékonyabb mozzanata és minden időben legmagasabb célpontja. De nem szabad elfeledni azoknak, kik a jelen korban a prophetismus gyakorlati méltatását tüzik ki, midőn magas erkölcsöt kívánnak és hadat üzennek a formalismusnak, a hamis újtatosságnak, az álszenteskedésnek, az ajakkultusnak és minden néven nevezendő hypokrizisnek, hogy maga a

prophétismus is relativ történeti becses bir. Központjában még a héber nemzet áll, mely a héber állami élet tényleges valóságából, majd pedig visszaállításának eleven reményéből indulhatott ki. A történeti fejlődés e tekintetben a valláson belül a nemzeti eszmét más irányban tüzte ki. Bármely felekezet e nagy hazában csak annyi erkölcsi értékkel bírhat, a mennyi tevékeny részt vesz a közös nemzeti élet tartalmának gyarapításában és a mennyire azokban, kik a felekezeti életben részesülnek és abban szellemi táplálékot keresnek, a magyar nemzeti lélettel azonosuló eszmét fejleszt és erősít. A felekezet ennél fogva nem lehet oly intézmény vagy egyesület, mely a separatismus szellemének mindig új meg új életerőt szolgáltat, hanem legyen a magyar nemzetiségi eszme szolgálatában iskola, melyben az oda tartozók ezen nemzetiségi öntudatban megerősödjenek és ezen öntudatot életlik és érdekeik középpontjává tenni eltanulják.

Hadd tanítsák erre az erősek a gyengébbeket!

Dr. Goldziher Ignác.

A zsidók és a nemzetiségek.

A zsidóságot viharos történelmének hullámai messze elsodorták eredeti bölcsőjétől. A lakott földnek alig van zuga, hova nem jutott; alig létezik, főleg a sémi s az indogermán népcsalád közt, nép, melylyel közelebről vagy távolabbról nem érintkezett, — alig vallás, legyen ez akár a pogány, akár a mohammedán vagy keresztyén vallás egyik árnyalata, melylyel ne találkozott volna. A zsidók és ezen népek és nemzetiségek közt természetesen bizonyos viszony fejlődött ki, mely a változó idők s körülményekhez képest nyilatkozásaiban is különböző, de nagyban s egészben mindig és mindenütt olyan volt, hogy jónak vagy barátságosnak épen nem mondhatjuk. A külvilág a zsidósággal szemközt többnyire idegenkedő, sőt ellenséges állást foglalt el; a zsidóság viszont, régi és messze terjedt vélelem szerint, mindig közönyös, kizáró, rossz, sőt ellenséges indulatu volt.

E tény magában véve, a zsidóságra nézve nem kedvező. Mert a közvélemény mint az egyes ember, úgy a népek és vallások ellen vagy mellett is sokat bizonyít. A régi közmondás azt tartja: a nép szava isten szava. De azért vajmi gyakran megesisik, hogy a közvélemény is téved s hogy a nép szava csak az elfogultság szava, mely ítélet helyett előítéletet mond ki. Már pedig alig képzelhetők körülmények, melyek a közvéleményt inkább vezethetik tévuttra, mint a minők azok voltak, melyek közt a zsidó nép a történelem színhelyére lépett.

A zsidó nép vallásával együtt lett. S ezen vallása, melynek alapeszméje ma minden művelt nép közös tulajdonává vált, épen ez alapeszméjénél fogva szolgáltatott okot arra, hogy félreismerés, megvetés és gyűlölet már a legrégebb időkben számtalan előítéletet támasztott a zsidóság ellen, mely az egy és egyetlen, láthatatlan és testetlen isten eszméjében az akkor uralkodó nézetektől s felfogásoktól merőben eltérő új tant hirdetett. Hogy ez új tanának erősödését, háborítatlan fejlődését s így jövőjét is biztosítsa, a zsidó törvényhozás eredetileg azon